

Корнєв А.Ю.

ст. викладач

Харківська державна академія
дизайну та мистецтва

ПОЄДИНОК В КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ТРАДИЦІЇ ТА ГЕРОЇКА

Анотація. У статті розглядається героїка українського народу через військовий поєдинок часів Київської Русі.

Ключові слова: героїка, військовий поєдинок, Київська Русь.

Аннотация. Корнєв А. Ю. *Поединок в Киевской Руси: традиции и героика.* В статье рассматривается героика украинского народа через поединок времен Киевской Руси.

Ключевые слова: героика, военный поединок, Киевская Русь.

The summary. Kornev A. *Duel in the Kievan Rus' traditions and heroics.* The article considers the heroics of the Ukrainian people through a military fight the times of Kievan Rus'.

Key words: heroics, military fight, Kievan Rus'.

Постановка проблеми. Героїку українського народу знаходимо не тільки в захисті рідної землі та її рубежів, протягом століть вона спиралася на уявлення про героїчну поведінку. Одним з важливих елементів такої поведінки був двобій.

Аналіз досліджень та публікацій. Джерельна база для висвітлення обраної теми досить очевидна. Це комплекс літописів, що мав своє продовження в Україні ще від часів Київської Русі. Роботи відомих дослідників літописного зводу М. Грушевського, М. Карамзіна, В. Ключевського, І. Крип'якевича, С. Соловійова, сучасних науковців М. Корпанюка, Л. Махновця, Ю. Мицика суттєво доповнюють та роз'яснюють ряд положень щодо теми дослідження. Важливим джерелом часів Київської Русі є також героїчний епос, зокрема билини.

Результати дослідження. У самому терміні „військове змагання” розкривається розвиток військової справи, найдавнішою архаїчною формою якої є двобій, поєдинок. З часів античності і до класичного середньовіччя навіть зіткнення великих військових угруповань розпадалися на індивідуальні поединки. Тільки вогнепальна зброя та професійна муштрована армія змінили тактику бою, хоча і тут поєдинок довго залишався ознакою „благородного” бою та виклику, притаманний вже вищим офіцерським колам.

Етапи навчання воїнському мистецтву з молодих років базувалися на відточеності майстерності індивідуального бою. З Галицької історії є свідчення про забави юних княжичів, так Василько (брат Данила) „обнажив меч свій, грався з слугою, а той, взяв щит, граючи” [1, с. 67].

Ці юнацькі забави були початком військової освіти, адже князю належало самому вести військо до бою, нерідко починаючи схватку. Бій вівся на відкритій місцевості, можливо підкреслюючи тему „відкритості” тобто чесності двоюбою у Київській Русі поєдинок часто означався назвою „поле”. У таких відкритих поєдинках цінувалися не тільки військово-вміння, але й певне „молодецтво”, бравата, вихвалання, вміння „грати із смертю”. Такою є згадка про багатира Дем'яна Куденевиича: „Дем'ян Куденевиич раз виїхав на половецьку рать зовсім один, навіть одягнутий у домашнє, без шолому та панцира, перебив багато половців але й сам був винищений супротивником і ледь живий повернувся до міста” [2, с. 284].

Зовсім по-іншому відбувалися поединки, коли мова йшла про державницькі інтереси. На думку В. Ключевського у даному випадку поєднувалися юридичний та релігійний моменти: „Княжі свари мали юридичне походження, були таким самим засобом рішення політичних суперечок між князями, яким слугувало тоді поле, судовий поєдинок у карних та громадських тяжбах між приватними особами; тому збройна боротьба князів за старшинство, як і поле, мало назву „Суду Божого” [2, с. 158].

Яскравим прикладом саме такого розуміння княжого поєдинку слугує історія про двобій між князем Мстиславом Хоробрим та князем племені касогів Редедю, що відбувся у 1022 р. Описаний у подробицях,

Надійшла до редакції 23.04.2012

він дозволяє розглянути важливі особливості та правила поведінки бійців.

Якщо виклик носив офіційний характер, то він був направлений від рівного до рівного за соціальним станом. Домовленість носила усний характер, але виголошена у присутності багатьох свідків (перед військом) рівноцінна клятві. У згаданому літописному фрагменті фізично дужий Редедя, впевнений у своїй перемозі, пропонує вирішити долю не конкретної битви, а глобальні плани: „І якщо ти переможеш, то візьмеш моє майно, і дружину мою, і землю мою. А якщо я виборю, то візьму все твоє” [3, с. 85]. Між іншим у фіналі розповіді літописець повністю повторює формулювання за яким переможець дійсно отримав все за домовленістю, як за юридичним актом.

Також важливо сказати, що той хто викликав на бій, мав право обирати і правила проведення самого поєдинку. Редедя обрав боротьбу без зброї, судячи з більш ранніх літописних свідчень, така форма поєдинку була досить розповсюдженою. А ось фінал двобою виявляється несподіваним. Редедя починає перемагати і знесилений Мстислав, мабуть розуміючи, що не зможе вбити супротивника голіруч, вихопивши ніж, завдає смертельний удар у горло. Ось як описує цей епізод літопис: „І сказав Мстислав: „О пресвята Богородиця, допоможи мені! Якщо я переможу його, звезду церкву на честь твою”. І сказавши це, вдарив він ним (Редедєю) об землю, і вишпанивши ніж, ударив його в горло ножем і був тут зарізаний Редедя” [Там же]. З погляду православного літописця, що передає цей епізод, перед нами ілюстрація поєдинку, саме як Суду Божого, тобто перемога вірного (християнина) над невірним (язичником). У такому випадку питання щодо чесності поєдинку із боку Мстислава залишається риторичним. Однак і з огляду на військові правила того часу, навіть без втручання „вищих сил”, переможець часто залишається правим, навіть у випадку порушень правил двобою, і апеляція до „Божого провидіння” тільки підтверджує законний стан речей.

Саме тому, маючи форму „юридичної підстави”, поєдинок все ж таки залишається нормою у військовій культурі, але не в справах державних. Як воїн, князь може прийняти виклик, вийти на „поле” і, прийнявши, буде зобов'язаний виконувати його правила, а як державник, може відхилити любий виклик, і також буде правий. Так літопис під 1181 р. повідомляє, що князь Всеволод не тільки не відповів на виклик до поєдинку від брата Святослава, але й затримав посланців, серед яких був духівник, що взяв на себе місію донести княжий виклик [3, с. 329].

Важливим є епізод з викликом, якого отримав князь Святослав Завойовник від візантійського імператора Цимісхія. На перший погляд, сам виклик відповідає нормам та правилам часу, коли імператор, звертаючись до руського князя як до рівного, пояснює це небажанням губити багатьох людей у битві, коли справу можуть вирішити двоє. І отримує від Святослава „гордовиту” відповідь: „Я краще ворога свого знаю, що мені робити. Якщо життя йому наскучило, є багато засобів його позбутися: Цимісхій нехай обирає абиякий!” [4, с. 136] Гордовита і в чомусь глузливо-пог-

розлива тональність відповіді адекватно прочитується як у контексті давніх русько-візантійських відносин, так і відносно конкретної ситуації. З одного боку так звана політика „візантинізму” полягала, в тому числі, у підступності, тому руський князь не виключав можливість пастки. Однак вірогідніше що Святослава в принципі не задовольняв поєдинок, адже з свого боку він як раз не збирався закінчувати розпочату воєнну кампанію, а навпаки, мав намір відвоювати частину територій, що належали візантійцям. Тому поєдинок розглядався ним як невігідний і навіть ганебний для русичів варіант.

Щодо останнього зауваження, відмітимо що не завжди справа доходила до офіційного виклику чи поєдинку, хоча ситуація була близькою до цього. Коли у 968 р. печеніги обложили Київ, назустріч ворогу з невеликим загonom рушив воєвода Претіч. Печенізький ватажок запитав чи стоїть перед ним князь, на що киянин відповів, що він лише воєвода, однак скоро підійде сам князь разом з великим військом. Насправді це була хитрість, адже князь знаходився далеко і не встиг би вчасно надати допомогу. Однак загроза більш сильного і впевненого у собі супротивника подіяла і печенізький князь, обмінявшись з руським воєводою особистою зброєю на знак примирення, відійшов в степи разом із своїм загonom [3, с. 38]. Реальним примиренням, що дало спокій і стабільність Київській Русі, завершилася і особиста зустріч на між братами Ярославом Мудрим та Мстиславом Хоробрим, хоча до того вони сходилися у битві, як ватажки своїх військ.

У випадку коли супротивник зволікав вступити у відкрите протиборство, очікуючи більш вигідного моменту, вдавалися до ще однієї архаїчної форми виклику на бій – дошкульних жартів та красномовних образ. Такий прояв народної сміхової культури у бойових обставинах вельми цікавий. Справа ця, звісно, не княжа, але займалися нею також люди не випадкові.

Коли війська Ярослава та Святополка стояли один проти одного на берегах Дніпра, то воєвода Святополка на прізвисько Вовчий Хвіст, кричав новгородцям, натякаючи на природну ваду їх князя: „Навіщо ви прийшли з кульгавим цим? А ви є теслі! Ось ми вас змусимо палаци зводити наші!” [3, с. 85]

Аналогічну вербальну „диверсію” намагався проводити і воєвода Ярослава з прикетним прізвиськом Блуд, коли на р. Бузі стояли війська тестя Святополка, польського князя Болеслава. Об'єктом його жартів став безпосередньо польський ватажок, чоловік огрядний любитель попоїсти, хоча і сміливий воїн: „Ось ми розпоремо тобі тріскою череву твоє товсте” [там же, с. 83]. Таке знущання дійсно роздратувало Болеслава, і, не в змозі терпіти образливі жарти далі, він раптово розпочав форсування ріки і розбив військо Ярослава. Отже цей епізод може слугувати і прикладом обережності, наприклад, не перегинати палицю у такій важливій справі як виклик на бій.

У цілому вирішення любих спірних справ поєдинком набуло значного розповсюдження, це відмічають навіть іноземці, зокрема арабський мандрівник Ібн-Даст: „Якщо хто на Русі має справу проти іншого, то викликає його на суд до князя перед яким і спере-

чаються обидві сторони. Справа вирішується присудом князя. Якщо ж обидві сторони незадоволені цим присудом, остаточне вирішення надають зброї: чий міч гостріше, той і бере верх. При боротьбі присутні родичі з обох сторін, озброєні. Хто здолає в бою, той і виграє справу” [2, с. 39]. Не були виключенням і жінки, в судових грамотах маємо свідчення про присудження „поля” жіночій статі, причому змагатися вони повинні самостійно, не виставляючи за себе чоловіків: „А жонки з жонкою присужать поле, а наймиту от жонки не быти ни с одну сторону” [5, с. 182].

Звісно, вже законодавство Ярослава Мудрого зменшувало роль поєдинку у судових процесах, проти такої „язичницької” форми вирішення цивільних справ виступала і християнська церква, яка насправді була зацікавлена у встановленні власного церковного судочинства. Однак у повсякденному житті, за спостереженнями В. Ключевського, подібні поєдинки залишалися майже до кінця XVI ст. Що стосується поєдинку серед військових, то він залишався дійовим фактично до початку XX ст.

Сюжети багатьох билин також підкреслюють популярність розповідей про різні варіанти поєдинків. Відомий дослідник давнього слов'янського фольклору В. Пропп також пояснює це військовою культурою тих часів: „Бій в ті часи, коли ще не була відома вогнепальна зброя, зводився до рукопашної сутички. Бились один на один. Битва армій у вирішальний момент складалася з тисяч одночасних та послідовних єдиноборств. Так описується битва у билині” [6, с. 335].

Звісно у билинах присутні символічний та семіотичний аспекти. Наприклад, застосування у бою з нехристиянськими силами таких елементів християнського паломництва, як шапка та подорожній костюр. Шапка („ковпак”) до того ж наповнена „землею грецькою”, що важить надзвичайно багато, тому багатир використовує її на зразок бойової довбні.

В. Пропп вважав „шапку землі грецької” згадкою про Візантію, колись загрозливу воєнну державу. Згодом, як відомо, колишня східна імперія втрачає свій войовничий престиж і тому епітет „грецький” переносять на землю, якою набивають шапку, перетворюючи на зброю [6, с. 194-195]. Однак, це зовсім не виключає християнського мотиву, навпаки, поєднує язичницький символ матері-землі, що надає допомогу своїм багатирям, з силою православної „грецької” віри. Чи не звідси така надзвичайна незборима сила досить дивної „зброї”, перед якою не можуть встояти вороги-„нехристи”.

Висновки. Отже, в літописному зводі та билинах київського циклу ми зустрічаємо практично усі елементи виклику та двобою: офіційний та глузливий виклики, домовленості щодо наслідків поєдинку, вибір зброї, рукопашний бій, застосування ножів у ближньому бою, смертельний та мирний результати двобою. Однак у билинах значно розширена моральна сторона поєдинку, чітко розмежування на „своїх” та „чужих”, релігійний християнський аспект, зокрема допомога „своїм” з боку „вищих сил”, патріотичні заклики.

Перспективи дослідження. Спадкоємцем двобою часів Київської Русі виступає козацький герць, дослідження якого є перспективним завданням для подальших досліджень.

Література:

1. Історія української культури / за загальною ред. І. Крип'якевича – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
2. Ключевский В. О. Курс русской истории. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1. – 430 с.
3. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Калуга: Золотая аллея, 1993. – Т. 1-4. – 560 с.
5. Хрестоматия по истории государства и права СССР. – М.: Юридическая литература, 1990. – 478 с.
6. Пропп В. Я. Русский героический эпос. – М.: Гослитиздат, 1958. – 603 с.